

לב המזערים

עלון חודשי בענייני הלכה ומנהגים, מתוך סדרת הספרים "לב המזערים"

הלכות והליכות בעניין 'תנאים ואמוראים'

גיליון קפ"ד

"קבלת התורה מפי הגבורה לא הייתה לדור המדבר בלבד, אלא בכל דור ודור מקבלים את התורה מפי הגבורה, והדרך שבה הם מקבלים את התורה מהקדוש ברוך הוא, היא על ידי כך שלומדים מרבתיים ורבתיים מרבתיים, עד משה רבנו שקיבל את התורה מסיני, נמצא שכולם קיבלו את התורה מה' אלוהי ישראל, נמצאנו למדים שעניין המסורת מרב לתלמיד הוא האופן לקבלת התורה מפי הגבורה" (ר' חיים שמואלביץ שיחות מוסר מאמר כב).

סדר העברת התורה

(ע"פ רמב"ם בהקדמה ליד החזקה)

משה רבינו: יציאת מצרים ומתן תורה שנת ב"א תמוז (2448 לבריאה), יהושע, פנחס, עלי, שמואל.

דוד המלך בנין בית ראשון בימי שלמה בשנת ב"א תתקכח (2928 לבריאה) אחיה השלוני, אליהו, אלישע, יהוידע, זכריה, הושע, עמוס, ישעיה, מיכה, יואל, נחום, חבקוק, צפניה

ירמיהו חורבן בית ראשון שנת ג"א של"ח (3338 לבריאה) ברוך בן נריה **עזרא** נס פורים שנת ג"ר ת"ה (3408 לבריאה) בנין בית שני ואנשי כנסת הגדולה (ע"פ הרמב"ם בהקדמה ליד החזקה).

תקופת הסופרים – כנסת הגדולה

(בין השנים ג' שמ"ז - ג' תר"כ 3387-3620 לבריאה).

היא תקופת אנשי כנסת הגדולה תקופה זו היא כללה 40 שנה של נבואה עד פטירת מלאכי ו-40 שנה של שמעון הצדיק שהיה משיירי כנסת הגדולה.

הטעם שנקראו סופרים לפיכך נקראו ראשונים סופרים, שהיו סופרים כל האותיות שבתורה (קידושין ל, א).

הטעם שנקראו אנשי כנסת הגדולה

דאמר רבי יהושע בן לוי למה נקרא שמם אנשי כנסת הגדולה, לפי שהחזירו עטרה ליושנה, אתא משה אמר האל הגדול הגבור והנורא, אתא ירמיה... אתא דניאל, אמר נכרים משתעבדים בבניו, איה גבורותיו לא אמר גבור, אתו אינהו [אנשי כנסת הגדולה] ואמרו אדרבה, זו היא גבורתו שכושב את יצרון, שנותן ארך אפים לרשעים [ולכן ראוי שיקרא הגבור], ואלו הן נוראותיו שאלמלא מוראו של הקדוש ברוך הוא היאך אומה אחת [עם

ישראל] יכולה להתקיים בין האומות (יומא סט, ב).

טעם אחר: לפי שהיו כנסיה גדולה וחשובה וקדושה לפני המקום, ואחד הסימנים לגדלותם הוא שכן הם גדלו לה' והם החזירו עטרה ליושנה בנוסח התפילה המבוסס על נוסחו של משה רבינו (מחזור ויטרי מסכת אבות א א).

אנשי כנסת הגדולה

היו הנביאים והזקנים הנכבדים בדור של עזרא ואחריו מאה עשרים גדולי ישראל עזרא חגי הנביא זכריה הנביא זרובבל בן שאלתיאל מרדכי היהודי נחמיה בן חכליה דניאל חנניה, מישאל ועזריה, שמעון הצדיק ר' שמעון היה משיירי [מאחרוני] כנסת הגדולה.

הסכמה לדבריהם מהשמים

אנשי כנסת הגדולה היו בית דין הגדול בירושלים והסכימו לדבריהם משמים (עיין מדרש רות רבה פרשה ד) ר' תנחומא בשם רבנן אמר שלשה דברים גזרו בית דין של מטה והסכימו עימם בית דין של מעלה, ואלו הן לשאול שלום בשם ה', מגלת אסתר להוסיפה לכתבי הקודש, ומעשרות. מה עשו אנשי כנסת הגדולה כתבו ספר ושטחוהו בעזרה בשחרית עמדו ומצאו שחתום.

תקופת הזוגות

(ג' תר"כ - ג' תש"כ 3620-3760 לבריאה)

לאחר תקופת הסופרים החלה תקופת הזוגות החל מיוסי בן יועזר ויוסף בן יוחנן וכלה בהלל ושמאי תקופה זאת היתה של כ-200 שנה.

הטעם שנקראו זוגות: לפי ששניהם עמדו בראש הסנהדרין ושיבת חכמים, הראשון נשיא והשני אב בית הדין [תפקיד זה קדם לתקופת הסנהדרין] (חגיגה טז, א).

היו חמשה זוגות (אבות פרק א, חגיגה טז, א)

יוסי בן יועזר ויוסי בן יוחנן, יהושע בן פרחיה ונתאי הארכלי, יהודה בן טבאי ושמעון בן שטח, שמעיה ואבטליון, הלל ושמאי (עיין נזיר נו, ב רש"י שם יוסי).

חכמים נוספים שהיו באותו תקופה

בתקופת הזוגות היו עוד חכמים גדולים נוספים אך לא נודעו

לע"נ מרת עדנה בת רבקה מינדל ע"ה

גלב"ע ב' תמוז תש"פ. ת.ג.צ.ב.ה.

חתימת התלמוד בשנת תתי"א לשטרות תקופה זו היתה 312 שנה.

מקום מושבם: הם חיו בשני מקומות, בארץ ישראל ובבל, והיה קשר על ידי חכמים שעברו ממקום למקום [כמובא גמרא אתא פלוני ממערבא, כי קסליק לארץ ישראל].

שמונה דורות של אמוראים: סך הכל היה שמונה דורות אמוראים שנקראו אמוראי בבל ובסופם חתמו את הבבלי רב אשי ורבינא. **תואר רב רבי:** חכמי ישראל כונו בתואר "רבי", ואילו חכמי בבל כונו בתואר "רב", ראשי הגולה שבבל הם היו המנהגים של ישראל.

אמוראי בבל דור ראשון רב ושמואל, הדור השני רב יהודה ורב הונא, הדור השלישי רב חסדא ורבה ורב יוסף, דור הרביעי אביי ורבא והם נקראים בתראי דהיינו אחרונים (עיין תוס' קידושין מה, ב ד"ה הוה עובדא). דור חמישי רבי נחמן בר יצחק ורב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע, הדור השישי היה רב אשי הוא היה ראש ישיבה בסורא והוא ערך את הגמרא (עיין ספר הקבלה לראב"ד) אחרי שנפטר היה רב הונא לגדול הדור, הדור השביעי היו מימר ומר בר רב אשי וחבריהם והם סיימו את עריכת התלמוד בבלי **אמוראי ארץ ישראל** רבי חנניא ור' אושעיה, רבי יוחנן וריש ליקש, רבי אמי ור' אסי, רבי יונה ורבי יוסי, רב מנא ורבי יוסי ברבי בון. (ב"מ פד, א).

תקופת הסבוראים

(ד' ר"ס - ד' ש"נ 4390-4260 לבריאה).

אחרי תקופת האמוראים התחילה תקופה חדשה שנקראת רבנן סבוראי.

הטעם שנקראו כן סבוראים מלשון סברא (ירושלמי קידושין) דהיינו שלא באו להוסיף ממש אלא באו להסביר את דברי האמוראים (עיין ריטב"א ע"ז דף ט, א).

תפקידם של הסבוראים

לא היה בהם כח לחדש הלכות או לחלוק על האמורים תפקידם היה בהסברה וביאור דברי הגמרא (אגרת רבינו שריא גאון). **חלקם מבעלי הסבוראים:** רב אחאי, בעל השאלות היה מרבני הסבוראי (תוס' זבחים קב, ב ד"ה פריך).

דברי הסבוראים בגמרא

תחילת מסכת קידושין עד בכסף מנלן כתבו הסבוראים (רב שריא גאון שקבלה בידו) וכן בריש נדה (ד, ב) "מאי מדף כדכתיב קול עלה נדף" פירוש זה אינו מהגמרא אלא שכתבוה בגליון מן פירוש סבוראים (רמב"ם פירוש המשניות זבים פרק ד משנה ו).

תקופת הגאונים

(ד' ש"נ - ד' תתקצ"ח 4798-4390 לבריאה)

לאחר סיום תקופת הסבוראים החלה תקופת הגאונים, הגאונים היו כל החכמים שעמדו אחרי חיבור הגמרא. ויצא להם שם בחכמתם (רמב"ם הקדמתו ליד החזקה).

תקופה זו נמשכה כשמונה דורות ותקופה של כ-350-450 שנה שמסתיימת עם פטירת רב האי גאון בשנת ד' אלפים תשצ"ח (עיין אגרת רבנו שריא גאון פא, ספר הקבלה לראב"ד).

לנו מהם אלא מעט, והטעם: לפי שלא היה ביניהם מחלוקות לא הוזכרו החכמים שבאותם הדורות ולא נתפרסם עניינם לדורות (מאירי בהקדמתו למסכת אבות, אגרת רב שריא גאון חלק ב). מלכות חשמונאי היתה בתקופת הזוגות ונמשכה מאה ושלוש שנים (עיין ע"ז ט, א), הורדוס מלך אחר מלכות חשמונאי (ע"ז ט, א).

תקופת התנאים

(ג' תש"כ - ג' תתק"פ 3760-3980 לבריאה)

לאחר תקופת הזוגות התחילה תקופת התנאים [תקופה זו מתחילה כ-50 שנה לפני חורבן בית שני, ומסתיימת 150 שנה אחרי חורבן בית שני עם פטירת רבינו הקדוש]. תנאים הם חכמי המשנה שחיו בתקופה שאחרי כנסת הגדולה ותקופת הזוגות.

הטעם שנקראו תנאים

תנאים מלשון שונים דהיינו לומדים או מלמדים והכוונה ללימוד תורה שבעל פה שבזמנם עדיין היו לומדים תורה בעל פה משום שעדיין לא ניתנה תורה שבעל פה ליכתב.

מראשוני התנאים היו יונתן בן עוזיאל ורבי יוחנן בן זכאי.

תואר רבי רבן: התנאים נקראו בתואר רבי למעט הנשיאים שנקראו רבן כמו רבן שמעון, רבן יוחנן בן זכאי.

חמש דורות של תנאים: תקופת התנאים מתחלקת לחמש דורות ודור נוסף הוא המעבר מהתנאים לאמוראים (הרמב"ם כותב שבסך הכל הוזכרו במשנה 128 תנאים).

סוף תקופת התנאים

רבי הקדוש חתם את תקופת התנאים שיחודם היה שהיו לומדים הכל בעל פה, ואחריהם התחילה התקופה של האמוראים.

הטעם שלא אומרים זצ"ל על תנאים ושמות קדמונים

הטעם שלא נוהגים בהזכרת שמות הקדמונים תנאים ואמוראים לומר זצ"ל כמו שנוהגים לכתוב על אחרונים (פלא יועץ מערכת דלת) לפי כשמזכירים תלמידי חכמים אין צריכים לומר זכרונם לברכה כמו שאין אנו אומרים כשקורים בתורה על משה ואהרן זכרונם לברכה (ספר חסידים תשמה י').

תקופת האמוראים

(ג' תתק"פ - ד' ר"ס 3980-4260 לבריאה)

לאחר תקופת התנאים התחילה תקופת האמוראים.

הטעם שנקראו כן: אמורא מלשון אומר, הואיל והם בעלי הממרות ודבריהם נאמרו בלשון אומר רב ואמרו את דבריהם מעצמם או מפי אמוראים אחרים.

טעם אחר: אמוראים נקראים במובן של מתורגמנים, שמבארים ומשמעים הבנת המשניות וההלכות.

תפקידם היה לבאר את המשניות, ואין להם רשות להוסיף או לגרוע [על המשנה או הבריתא] אלא לפרש דברי המשנה כל אחד ואחד כמו שקיבל מרבותיו.

תקופת האמוראים התחילה כ-120 שנה לאחר חורבן בית המקדש השני תקופה זו תחילתה מפטירת רבינו הקדוש ועד

איסרליש כתב הגהות בהם הביא את מנהגי אשכנז ופסקיה, רבי יצחק לוריא האר"י הקדוש, רבי שלמה אלקבץ מחבר הפיוט "לכה דודי".

סדר קבלת התורה מדור דור

משה קיבל תורה מסיני ומסרה ליהושע, ויהושע לזקנים

משנה זו, הפותחת את מסכת אבות, היא יסוד האמונה על רציפותה של מסירת התורה.

משה רבנו: קיבל את התורה כולה מפי הגבורה בהר סיני, ומסרה ליהושע בן נון שקיבל ממשה את התורה ומסרה לזקנים.

הזקנים: אלו הם הזקנים שליוו את יהושע והנהיגו אחריו. יש אומרים: שהם כלל חכמי הדור ומנהיגיו, שהידועים שבהם הם כלב בן יפונה, פנחס בן אלעזר ועתניאל בן קנז, ויש אומרים: שהם היו אלו הרודים והשוטרים על ישראל במצרים (רש"י באבות פ"א).

עלי הכהן, שהיה מאחרוני השופטים, מסר את התורה לשמואל הנביא, ראש הנביאים.

זקנים מסרה לנביאים

הנביאים המשיכו את מסירת התורה. שמואל לדוד המלך, דוד לאחיה השילוני, אחיה לאליהו הנביא, אליהו לאלישע, אלישע ליהוידע הכהן, יהוידע לזכריה בנו, זכריה להושע, הושע לעמוס, עמוס לישעיהו, ישעיהו למיכה, מיכה ליואל, יואל לנחום, נחום לחבקוק, חבקוק לצפניה, צפניה לירמיהו, וירמיהו לברוך בן נריה, מסורת זו הגיעה עד חגי, זכריה ומלאכי, שהיו אחרוני הנביאים וסימנו את תחילת תקופת אנשי כנסת הגדולה (רמב"ם בהקדמה למשנה תורה).

אנשי כנסת הגדולה

כנסת הגדולה היו הנביאים והזקנים הנכבדים בדור של עזרא ואחריו מאה ועשרים גדולי ישראל, עזרא, חגי הנביא זכריה הנביא זרובבל בן שאלתיאל מרדכי היהודי נחמיה בן חכליה דניאל חנניה, מישאל ועזריה.

הם תיקנו תקנות רבות, וקבעו את נוסח התפילות והברכות. שמעון הצדיק נחשב לאחד מאחרוני אנשי כנסת הגדולה.

תקופת הזוגות (מסכת אבות, פרק א')

לאחר אנשי כנסת הגדולה, הנהגה עברה ל"זוגות" דהיינו שני חכמים שעמדו בראש הסנהדרין, אחד כנשיא והשני כאב בית דין. הזוגות הם: יוסי בן יעזר איש צרידה, ויוסי בן יוחנן איש ירושלים, יהושע בן פרחיה, ונתאי הארכלי, יהודה בן טבאי, ושמעון בן שטח, שמעיה ואבטליון, הלל ושמאי, שחתמו את תקופת הזוגות.

התנאים

תקופה זו החלה לאחר הלל ושמאי ונמשכה עד לחתימת המשנה.

בראשם עמדו נשיאי הסנהדרין מבית הלל, רבן שמעון בן הלל הזקן, רבן גמליאל הזקן רבן שמעון בנו, רבן גמליאל (דיבנה) בנו,

היו ישיבות גדולות ונכבדות, והתלמידים מרובים תורתם אומנותם, וכל שכן ראשי הישיבות והנסמכים בגאונות, שלא היה מדרכם למוש מתוך האוהל יומם ולילה, והיו יודעים כל התלמוד על פה או בקרוב לזה, ודברי התורה כולה והתלמוד סדורים בפיהם כפרשת שמע, ומתוך כך לא היו רואים לעצמם שצריכים להאריך בחיבוריהם, שכל הפירוש היה סדור בפיהם, והיה בעיניהם כתיבת פירוש הדברים, כמי שיכתוב בזמניו זה לעז המלות (בית הבחירה מאירי מסכת אבות פתיחה).

הטעם שנקראים גאונים

על שם שהיו בקיאים בכל שישים מסכתות כמספר גאון (מדרש תלפיות בשם ספר התשב"י).

תשובות הגאונים: [הסבוראים] והגאונים לא השאירו ספרים אלא ספרי שו"ת (שאלות ותשובות) בלבד, והטעם: מכיון שאת התורה שבעל פה אי אפשר לכתובה בכתב.

ספרים שהוציאו: תשובות הגאונים, הלכות גדולות (בה"ג) לר' שמעון קירא גאון, רב עמרם גאון היה ראש ישיבת סורא שכתב הרבה תשובות, רב סעדיה גאון שחיבר ספרים רבים ספר האמונות והדעות ועוד. ספר השאלות שחיבר רב אחא משבחה.

סוף תקופת הגאונים

אחרוני הגאונים: היו רבנו שרירא ורבנו האי גאון בספר הקבלה לראב"ד מובא הסיפור של ארבעה גאונים שנשבו בספינה בלב ים (עיין שם).

תקופת הראשונים

(ד'תת"א - ה'רנ"ב 1030-1492 לבריאה).

תקופה של 450-475 שנה שמסתיימת עם גירוש ספרד ופוטוגל בשנות ה' אלפים רנב - רנז.

בתקופת הראשונים התפצלו החכמים לארצות שונות חלקם חיו בספרד וחלקם חיו באשכנז וחלקם בארצות נוספות

ראשוני הראשונים: רבינו גרשום חי בצרפת, רבינו חננאל חי באטליה, רבינו ניסים רבי שמואל הנגיד חיו בספרד.

הרי"ף רבינו יצחק אלפסי, הרי"מ מגאש רבי יוסף בן מאיר שהיה תלמידו וממשיך דרכו (עיין מאירי בהקדמה למסכת אבות).

הראב"ד [הראשון] רבנו אברהם בן דוד (מחכמי ספרד), רש"י רבי שלמה יצחקי יליד צרפת, הרמב"ם רבי משה בן מימון, תלמידו של הרי"מ רבינו של הרמב"ם רבי אברהם.

אחרוני הראשונים: היו בעל תרומת הדשן המהרי"ק ועוד.

תקופת השולחן ערוך

תקופה של 200 שנה שתחילתה גירוש ספרד.

תקופת האחרונים

(ה'רנב 1492 לבריאה ועד ימינו).

מאז התקבלה סמכות מרן השו"ע ועד ימינו

הרב רבי יוסף קארו אשר כתב את ספרו בית יוסף על הטור, לאחר מכן כתב את השו"ע ששם נמצאים ההלכות עם מקורות מהגמרא, לאחר מכן כתב את השו"ע, הרמ"א רבי משה

ורבן שמעון בן גמליאל אביו של רבי יהודה הנשיא.

רבי יהודה הנשיא (רבנו הקדוש) העלה את התורה שבעל פה.

בצד הנשיאים, פעלו גדולי תנאים נוספים כמו רבי יוחנן בן זכאי ותלמידיו, רבי עקיבא ותלמידיו (ובהם רבי מאיר, רבי יהודה, רבי יוסי, רבי שמעון בר יוחאי), ועוד רבים.

האמוראים

תלמידי התנאים וחכמי הדורות שאחריהם, שעסקו בביאור המשנה ובהרחבתה. המשא ומתן בדבריהם מהווים את התלמוד הבבלי והתלמוד הירושלמי.

עם גדולי האמוראים נמנים, רב ושמואל בבבלי, רבי יוחנן וריש לקיש בארץ ישראל, רב הונא ורב יהודה, רבה ורב יוסף, אביי ורבא, רבינא ורב אשי (שחתמו את התלמוד הבבלי), ומר בר רב אשי.

תקופת הגאונים

ראשי הישיבות הגדולות בבבלי (סורא ופומבדיתא) נקראו "גאונים" הם המשיכו את פסיקת ההלכה והנהגת העם בגולה.

מהגאונים המפורסמים רב שריא גאון ובנו רב האי גאון (שנחשב לאחרון הגאונים), רב סעדיה גאון (רס"ג), רבנו גרשום מאור הגולה (שפעל באשכנז אך הושפע מהגאונים ותלמידיהם).

רב ניסים גאון, רבנו חננאל בן חושאל, ורבי שמואל הנגיד בספרד נחשבים לגאונים שהעבירו את מסירת התורה ממזרח למערב [מבבלי לאירופה].

תקופת הראשונים

בתקופה זו חוברו פירושים מקיפים לגמ' ספרי הלכה ופסיקה, ושונות פעילותם התרכזו בשני מרכזים עיקריים ספרד (ואנדלוסיה) ואשכנז (צרפת וגרמניה).

בארצות ספרד והמזרח

הרי"ף (רבי יצחק אלפסי), תלמידם של רבנו חננאל ורב ניסים גאון, חיבר את "ספר ההלכות" ("הרי"ף"), **הר"י מיגאש** (רבי יוסף אבן מיגאש), תלמידו וממשיכו של הרי"ף.

הרמב"ם (רבי משה בן מימון) מגדולי הפוסקים, למד מאביו רבי מיימון הדיין שהיה תלמיד הר"י מיגאש, חיבר את "משנה תורה" "יד החזקה", **ראב"ד** (רבי אברהם בן דוד מפושקירה) בעל ההשגות על הרי"ף והרמב"ם, **הרמב"ן** (רבי משה בן נחמן) מפרש התורה והתלמוד גדול דורו, **רבינו יונה הרשב"א** (רבי שלמה בן אדרת) גדול תלמידי הרמב"ן ורבנו יונה, **הרא"ה** (רבי אהרן הלוי) חברו ותלמידו של הרשב"א, **הריטב"א** (רבי יוסף טוב בן אברהם אלאשבילי) מתלמידי הרשב"א והרא"ה, **הר"ן** (רבנו נסים בן ר' ראובן מגירונדי) מתלמידי הריטב"א, אבודרהם, והמאירי.

בארצות אשכנז (צרפת וגרמניה)

רש"י (רבי שלמה יצחקי) גדול מפרשי התנ"ך והגמ', תלמידם של רבי יעקב בן יקר ורבי יצחק הלוי. **בעלי התוספות**: תלמידיו ונכדיו של רש"י, שהרחיבו והעמיקו את פירושו לתלמוד. ביניהם, רשב"ם (רבי שמואל בן מאיר, נכד רש"י), רבנו תם (רבי יעקב בן מאיר,

נכד רש"י), ריב"ן (רבי יהודה בר נתן, חתן רש"י), ריב"א, והרא"ם ועוד, **רבי יהודה החסיד**: מגדולי אשכנז, מחבר "ספר חסידים", **הראב"ה** (רבי אליעזר בן יואל הלוי). **האור זרוע** (רבי יצחק בן משה מווינה), **הרוקח** (רבי אלעזר מגרמיזא), **הסמ"ג** (רבי משה מקוצי), **מהר"ם מרוטנבורג** (רבי מאיר בן ברוך מרוטנבורג) מגדולי הפוסקים באשכנז. **הרא"ש** (רבי אשר בן יחיאל) תלמידו של המהר"ם מרוטנבורג, עבר לספרד והשפיע רבות על שיטת הפסיקה שם. **הטור** (רבי יעקב בן הרא"ש) בנו של הרא"ש, מחבר "ארבעה טורים", **רבינו ירוחם**, תלמיד הרא"ש, **מהרי"ל** (רבי יעקב מולין, "אבי מנהגי אשכנז"), **תורת הדשן** (רבי ישראל איסרלן).

תקופת האחרונים

תקופה זו נפתחת עם גירוש ספרד והתבססות מרכז התורה בצפת, בפולין, ליטא ושאר קהילות אירופה והמזרח.

חכמי צפת והמזרח כדור גירוש ספרד והסמוכים לו

מהר"י בירב (רבי יעקב בירב) מחדש הסמיכה, **רבי יוסף קארו** תלמידו של מהר"י בירב, מחבר ה"שולחן ערוך" ו"בית יוסף", **הרמ"ק** (רבי משה קורדובירו) מגדולי המקובלים לפני דור האר"י, **האר"י הקדוש** (רבי יצחק לוריא אשכנזי), **רבי חיים ויטאל** (מהרח"ו) תלמידו המובהק של האר"י, הרמ"ע מפאנו, רבי משה בן מכיר (בעל סדר היום), **רבי שלמה אלקבץ** מחבר הפיוט "לכה דודי", **המבי"ט** (רבי משה מטרנאני), **רבי אלעזר אזכרי** (בעל ספר חרדים), **בעל השיטה מקובצת** (רבי בצלאל אשכנזי).

גדולי האחרונים באירופה

הרמ"א (רבי משה איסרליש מקראקא) מחבר ה"מפה" על השולחן ערוך, **המהרש"ל** (רבי שלמה לוריא), **המהר"ל מפראג** (רבי יהודה ליווא בן בצלאל), **הסמ"ע** (רבי יהושע פלק כץ) תלמיד הרמ"א והמהרש"ל, מחבר "ספר מאירת עיניים" על חושן משפט, **הלבוש** (רבי מרדכי יפה), **השל"ה הקדוש** (רבי ישעיה הלוי הורוביץ), **המהר"ם שיף** (רבי מאיר שיף), **הב"ח** (רבי יואל סירקיש), **הט"ז** (רבי דוד הלוי סגל) חתנו של הב"ח, מחבר "טורי זהב" על השולחן ערוך, **הש"ך** (רבי שבתי כהן), **המהרש"א** (רבי שמואל אליעזר איידלס), **המג"א** (רבי אברהם אבלי גומבינר, "מגן אברהם" על שו"ע או"ח).

דורות מאוחרים יותר של האחרונים

חכמי ארצות המזרח

האור החיים הקדוש (רבי חיים בן עטר), **הרמח"ל** (רבי משה חיים לוצאטו), **החיד"א** (רבי חיים יוסף דוד אזולאי), **פלא יועץ** (רבי אליעזר פאפו), **הבן איש חי** (רבי יוסף חיים מבגדאד).

מרבני אשכנז

הבעל שם טוב (רבי ישראל בן אליעזר) מייסד תנועת החסידות, **הגר"א** (הגאון רבי אליהו מוויילנא), **הנודע ביהודה** (רבי יחזקאל לנדא), **בעל התניא** (רבי שניאור זלמן מלאדי), **רבי חיים מוולוז'ין** תלמיד הגר"א ומייסד ישיבת וולוז'ין, **רבי עקיבא איגר**, **החת"ם סופר** (רבי משה סופר) תלמידו של רבי נתן אדלר, **הנצי"ב מוולוז'ין** (רבי נפתלי צבי יהודה ברלין), **החפץ חיים** (רבי ישראל מאיר הכהן מראדין).